

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2338>

Number: 26 , p. 67-83, Summer II 2014

İSPANYA'DA ENDÜLÜS-İSLAM MEDENİYETİNDEN KALAN İZLER VE ESERLER-IV: GRANADA

*THE REMAINS AND ARTIFACTS OF ANDALUSIAN-ISLAMIC CIVILIZATION
IN SPAIN-IV: GRANADA*

Doç. Dr. Lütfi ŞEYBAN

Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Özet

Bugün İber Yarımadası şehirleri içerisinde Granada'da, belki de sadece Albayzin İslâmî mirastan görünürde birçok şeyini muhafaza eder görünmektedir. Başta el-Hamrâ Saray Külliyesi olmak üzere eski Endülüs sokakları kısmen kişiyi o eski Endülüs günlerine götürür niteliktedir. Endülüs'te Maşrik-Mağrib-İber sanatlarının âhenkli bir karışımından doğan yeni bir tarz ortaya çıkmıştır. Motif, desen ve her çeşit süslemeleriyle bu sanat, İslâm sanatının en güzel örneklerinden birisidir. Müslüman ve Hıristiyan mimarlar ile sanatkârlar bu sanatı oluşturmak için birlikte çalışmışlardır. Mağribî, Bizans ve Avrupa etkileri Maşrik geleneklerine karışarak ortaya neredeyse eşsiz sentez şaheserler meydana getirmiştir.

Endülüs'ü her bakımdan emsallerinden farklı kılan ve onu daha ileri noktalara taşıyan hususiyetlerin başında, şüphesiz Endülüslülerin ilim, tarım ve ticaret alanlarında sergiledikleri üstün gayretleri gelmektedir. Bu nedenle, İspanya'da yenilenme, Barbar kavimler vasıtasıyla kuzeyden değil, Müslüman fâtihler vasıtasıyla güneyden gelmiştir. Bu gelişme, bir fetih olmanın çok daha ötesinde bir medeniyet hamlesiydi. Bu sayede İspanya'da VIII-XV. yüzyıllar arasında bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'nın bilinen en zengin ve en parlak medeniyeti doğup gelişmiştir.

Anahtar Kelimeler: İspanya, Endülüs, İslâmî izler-Eserler, Endülüs-İslam Sanatı

Abstract

In the last century and today, in Spain or the Iberian Peninsula, nothing else left practically from Islamic heritage except several architectural works. Architectural works are in several cities (Cordoba, Granada and Seville). They are using as tourist attractions. The Mudéjar Style (Arte Mudejar) in architecture that caused by Islamic influence used in a lot of Spanish buildings. And should count the about four thousand Arabic words of Spanish in the Islamic heritage-listed from the past.

In Al-Andalus has emerged a new style was born from harmonious blend of Mashreq-Maghreb-Iberian art. With the all kinds of motifs, patterns and decorations, this art is one of the most beautiful examples of Islamic art. Muslim and Christian architects and artists worked together to create this art. Mingling the Maghribi, Byzantine and European influences with Mashrik traditions emerged unique synthesis masterpieces.

On top of specialities that makes Al-Andalus different from their counterparts and carry it further points there are certainly their their outstanding efforts in science,

agriculture, and trade. Therefore, the regeneration of Spain came not through the northern barbarian tribes, but has from the south by the Muslim conquerors. This development was a civilization move much more than being a conquering. In this way, the most brilliant and developed civilization known during the Middle Ages of Europe was born in Spain in VIII-XVth centuries.

Key Words: Spain, Al-Andalus, Islamic Remains, Artifacts, Art of Al-Andalus-Islam

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, tarihte asırlarca Müslümanların yurdu olmuş olan Endülüs'te inşa edilmiş olan medeniyetten artakalan ve bugüne gelebilen eserlere dikkat çekmek, bir başka deyişle, Endülüs'ten geriye bugün neler kalmıştır sorusuna cevap verebilmektir.

İspanyol yazar Miguel de Unamuno der ki: "Allah'tan başka Tanrı yoktur (İslam hâkimiyeti), yaşam düştür (Don Kişot) ve topraklarımızda güneş batmasın (XVII. Yüzyıl'ın İspanya İmparatorluğu), bunları anımsar insan Kastilya ovalarını seyrederken."¹

Söylenese de vurgulanmasa da tarih boyunca Hıristiyanlık inancına sınıksız sarılmasıyla ün salan İspanya'nın birçok yeri Hıristiyan olmayan, hatta Hıristiyanlığa karşıt bir kültürün izlerini taşıyor. Hıristiyanlık ile yarımada'yı paylaşmış olan o kültürün izleri Hıristiyanlık-öncesi döneminkiler veya pagan Roma'nınkiler gibi kazıbilimine mâl olmuş değiller, bilakis yaşayan ve binbir biçimde varlığını hâlâ sürdüren izlerdir. Hem çevrede görüyorsunuz o izleri hem insanlarda. Çoğu zaman da İspanya'yı 'bir başka Avrupa' yapan şey olarak yalnızca sezinliyorsunuz. Cordoba'da bin yıllık Yahudi mahallesinin daracık sokaklarında İbn Rüşd'ün heykeliyle burun buruna gelirsiniz. Kurtuba Ulucâmii'nin kemerleri altında Avrupa'yı hepten unuttur, kendinizi Şam'da bulursunuz. İber Yarımadası'nda doğmak demek, milli kültüründen güçlü bir dinsel inancı devralmak olduğu kadar, ona karşıt ve onun kadar mutlakçı başka inançların bilincini özümsemek, hatta kimi durumlarda çekiciliğini duymak demektir. İşte bu, İspanyollara geniş bir bakış açısı sağlayan iyi bir çelişkidir. İspanyol kültüründe İslam varlığı bastırılmış, unutturulmuş ve yadsınmış da olsa, kendini dolaylı ya da dolaysız binbir yoldan duyurmuştur. O etkinin oranını ve ayrıntılarını bilimsel olarak hesaplamak artık herhalde olanaksızdır.²

Bütün dünyada kabul edildiği gibi, bugün Endülüs kelimesi Müslümanların kafasında geçmişin ihtişamını ve şanını canlandırır. Fakat aynı zamanda Ortaçağ'da İslâmîyet'in gücünün doruğunda olduğu günlerin geride kaldığını hatırlatarak hüznü doğurur. İspanya'daki 800 yıllık Müslüman yönetimi, Müslüman-Hıristiyan-Yahudi kültürlerinin yan yana geliştiği zengin bir kültürel, düşünsel ve ticarî hayat meydana getirerek bütün Avrupa'da uygarlığın doruk noktalarından biri olmuştu.³

İspanyolların kendi tarihlerinin çok önemli bir parçası olan Endülüs devirlerine nasıl baktıkları da mühim bir mevzudur. Bunu Robert Irwin'in tespitleriyle özetlemek mümkündür: "Modern çağda cahil, yozlaşmış ve tembel Katolik İspanyolunu, kültürlü Endülüslü atalarıyla karşılaştırmak pek çok Amerikalı ve Avrupalı yazarlar arasında son derece yaygındı. Bu yüzden de birçok İspanyolun Endülüs Müslüman mirasına kararsızlıkla hatta düşmanca yaklaşması pek şaşırtıcı değildir. 19. ve 20. Yüzyıllarda, İspanya'nın tam anlamıyla çağdaş bir

¹ Gül Işık, *İspanya: Bir Başka Avrupa*, Metis, İstanbul 2005, s. 49

² Işık, s. 57-59

³ Graham E. Fuller - Ian O. Lesser, *Kuşatılanlar: İslam ve Batı'nın Jeopolitiği*, çev. Özden Arıkan, Sabah, İstanbul 1996, s. 29

Avrupalı ulus olmasını engelleyen şeyin özellikle Arap barbarlığı olduğunu ileri sürmek İspanyollar için çok alışıldık bir durumdu. Onlarda Müslümanların kültürel eserlerini Hristiyanlara mâletme eğilimi de vardı. Daha çok milliyetçi düşünürlerde yaygın olan olumsuz bakışa karşın, liberal aydınlar ile Cumhuriyetçiler arasında Endülüs geçmişi ve kültürüyle gurur duymak ve 1492'den sonra Katoliklerin Müslümanlar ile Yahudilere uyguladıkları zulme üzülme yaygındı".⁴

İspanya'da Müslümanlar, gerek dışarıdan gelen gerekse bizzat ülke insanları arasından ihtida eden kişilerin artmasıyla, 1980'li yıllardan itibaren çoğalmaya başladılar. Özellikle Endülüs'te birçok İspanyol, Müslümanlardan devraldıkları kültürel mirası keşfediyor ve Müslüman oluyor.⁵

A. Endülüs Gırnata'sı (Granada)

Gırnata, 711'de Târik b. Ziyâd tarafından fethedildi. Zamanla Dımaşklılar veya Şamlılar bu eyâlette çoğaldı. Yani Berberî asıllılardan ziyade Arap asıllı Endülüslüler bu bölgede daha yoğun nüfusa sahip oldular. Endülüs'te Muvahhid idaresinin 1212 yılından itibaren çözülmeye başlamasıyla yerel hânedanlar yeniden bağımsız davranmaya başladılar ve sonunda içlerinden Muhammed İbnü'l-Ahmer liderliğindeki Nasrîler, 1232 yılından itibaren artık sadece Gırnata ve çevresinden ibaret kalan Endülüs'e hâkim oldu. Nasrîler'in hâkimiyeti 1492 yılına kadar 260 yıl sürdü.

Arapça kaynaklarda *Gırnata*, *Garnata* veya *İgranata* şeklinde söylenişi bulunan Gırnata adının İspanyolca sözlük anlamı nar, Arapça karşılığı er-Rummân'dır. Tabîî güzelliklere sahip bir şehir olması veya çevresinde nar ağaçlarının bol olması sebebiyle bu isimle adlandırıldığı belirtilmektedir. Cebelü's-Selc veya Cebelü Şüleyr (Sierra Nevada) dağlarının kuzeybatı yamaçlarından aşağıya doğru uzanan derin bir vâdî içerisinde yer alır. Doğusu ve batısı yüksek ağaçlı bahçelerle, güneyi el-Vâdî'l-Kebîr (Guadalquivir) nehrinin bir kolu olan Şennîl nehri ile çevrilidir. Şennîl'in kolu olan Hadderu (El Darro) nehri ise şehrin doğusundan geçer. Dağlarından akan kar suları yazları bile nehirleri besler ve tarım alanlarından bol verim elde edilirdi. Bu sebeple olsa gerek Gırnatalılar bahçelerine "cennet" derlerdi.⁶ Tarihçi İbnü'l-Hatîb, kendi zamanında şehirde birkaç yüz mamur köy ve bir o kadar da tarımsal bahçe bulunduğunu beyan etmektedir. Şehrin nüfusu ise yarım milyondan fazla olarak tahmin edilmektedir. Şehir sokakları, evleri ve yeşil alanlarıyla zaman içinde İslâm mimarisinin hârika örneklerinden birisi haline gelmiştir.⁷

4 Robert Irwin, *Elhamra*, çev. Fatma Uslu, YKY, İstanbul 2007, s. 150-154

5 Konuyla ilgili geniş bilgi için bakınız. Muhammed Abdullah İnân, *el-Âsârü'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fi İsbanya ve'l-Burtugal*, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997. İslâm kültürü ve sanatının Batı'ya tesirleri üzerine daha fazla bilgi için bakınız: W. Montgomery Watt, "İslâm Medeniyetinin Avrupa'ya Tesiri", çev. Hulusi Yavuz, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, haz. Heyet, Çağ (Esra), III, Konya 1994; Bekir Karlığa, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera, İstanbul 2004; Abdurrahman Bedevî, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü*, İz, İstanbul 2002

6 "Cennetü'l-Arz", "Cennetü'l-Hufre", "Cennetü'l-Arif" (Generalife) ve "Cennetü'l-Hiref" gibi. Bkz. Muhammed Abdullah İnân, *Devoletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1988, VI, 23

7 Ebû Abdülâh Zül-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Saîd İbnü'l-Hatîb el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *el-İhâta fi ahhâri (târîhi) Gırnâta*, thk. M. Abdullah İnân, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1973, I, 91-99; Ebû Abdülâh Zül-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Saîd İbnü'l-Hatîb el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *el-Lemhatü'l-Bedriyye fi'd-Devoleti'n-Nasriyye*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1980, s. 21-25; Ebû'l-Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Makkarî et-Tilemsânî (ö.

Endülüs şehirlerinin tipik bir örneği olarak Gırnata'da bir ana cadde ile bunun yanında daha dar ve dolambaçlı tâli yollar bulunuyor. Bu yollara da bir kısmı çıkmaz daracık sokaklar açılıyordu. Yolların önemli bir bölümü, adlarını içinden geçtikleri mahallelerdeki mescitlerden alıyordu. Ana merkez Darro'nun sağ tarafında bir tepenin eteğindeydi ve şehrin dört bir yanından gelen yollar buradaki el-Mescidü'l-câmi'e yani Ulucâmiye ulaşıyordu. Kazâi/adlî konularda halka yardımcı olmak için çalışan kimselerin (şâhid) yazıhâneleriyle itriyât dükkânları da bu câminin çevresinde kümelenmişti. I. Yûsuf 1349 yılında câminin yakınına dinî ilimlerin okutulduğu bir medrese inşa ettirmişti.⁸

Gırnata evleri, zenginlere ait konaklar hâriç nisbeten mütevâzi yapılarıdır. Bu evlerin J. Münzer'in kuş yuvalarına benzettiği küçük odaları vardı ve dış cepheleri pek bakımlı görünmemekle birlikte içleri son derece temizdi.⁹

el-Hamrâ'daki o meşhur sloganın anlamına gelince.. Sekiz asır farklı yoğunluklarla Hıristiyan Reconquista hareketinin etkilerini derin şekilde hisseden Endülüslüleri, artık bu topraklarda var olmayı sürdürmenin kendileri için ne kadar çetin ve belki de imkânsız birşey olduğunu anlamış olmalıdırlar. Tarihlerinin son deminde inşâ ettikleri o muhteşem yapı el-Hamrâ'nın her yanına işte bu gerçeği yansıtan "ve lâ Gâlibe illallâh" ("Allah'tan başka üstün olan yoktur" veya "üstün olan yalnızca Allah'tır") ifadesini¹⁰, herhâlükârda Allah'a tevekkül etmenin tesellisi içinde nakşetmişlerdir. Bunun gerçek anlamı ise, "bir müddet bizim ve sonra bir müddet de düşmanlarımızın elinde olabilir bu topraklar fakat sonuçta bu ülkenin, bu dünyanın ve bütün kâinâtın hâkimi ancak Allah'tır ve herşey yine sadece O'na dönecek, O'na kalacaktır, başka kimseye değil". Bu, Allah'a olan sağlam bir inancı, Allah'tan gelene rıza göstermeyi ve tevekkülü içeren etkileyici bir davranışı yansıtmaktadır.

*"Ekselansları ve halefleri, şu andan itibaren ebedî olarak Garnatalıların kendi dinleri üzere yaşamalarına izin vermektedir ve onların câmilerinin, minarelerinin ve müezzinlerinin ellerinden alınmasına izin vermeyecekleri gibi; dinî vakıfları ve hayır müesseselerine müdahale etmeyecek, âdet ve geleneklerine de karışmayacaklardır."*¹¹

2 Ocak 1492 tarihinde Katolik krallar İzabel ve Ferdinand, bir yönetim şehri olan el-Hamrâ'ya giden sarp tepeyi yürüyerek çıktılar. XI. Muhammed Ebû Abdullah'tan şehrin anahtarlarını teslim aldılar. İber Yarımadası'na Müslümanlar tarafından getirilen "zimme" uygulamasının prensiplerini benimsemiş oldukları için iki ay kadar bir süre Yahudilere, beş yıl kadar da Müslümanlara dokunmadılar. Ancak, 1497'den itibaren verilen bütün sözler çiğnendi ve Yahudi ve Müslümanlar Hıristiyan olmaya zorlandılar. Kabul etmeyenler ise zamanla ya sürüldüler ya işkenceye tâbi tutuldular ya da öldürüldüler.

1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, thk. Yûsuf M. el-Bukâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998, I, 167

8 Mehmet Özdemir, "Gırnata", *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIV, 56; James Dickie (Yakub Zeki), "Gırnata: Misâlü'n mine'l-mediyeti'l-Arabiyye fî'l-Endelüs", *el-Hadâratü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fî'l-Endelüs*, ed. Selma el-Hadrâ' el-Ceyyûsî, Merkezi Dirasatî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1999, I, 154-158

9 Özdemir, "Gırnata", 54-55; Dickie, "Gırnata", I, 157-158

¹⁰ Bu slogan, bir âyet değildir. Kur'ân-ı Kerim fihristine (*Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ân*) bakılabilir.

¹¹ Garnata Şehri Teslim Antlaşmasının altıncı bölümünden. Bkz. Henri Charles Lea, *A History of the Inquisition in Spain; el-Arab ve'l-Müslimûn fî'l-Endelüs ba'de sukûti Gırnata*, çev. H. Saîd el-Kermî, Beyrut 1988, s. 32-38; Sa'dûn Nasrullah, *Târîhu'l-Arabi's-siyâsi fî'l-Endelüs*, Beyrut 1998, s. 400-407

Bugün, İslâmî dönemlerden kalan iz, eser ve görünüm bakımından Gırnata, diğer Endülüs ya da İspanya ve Portekiz şehirlerine nisbetle daha iyi durumdadır. Yani şehrin içinde Albayzin gibi Endülüs karakterini büyük ölçüde muhâfaza eden kısımlar mevcuttur.¹²

B. Hayyü'l-Beyyâzîn (Albayzin, Albaicin, Doğancılar Mahallesi)

İslâmî döneme ait ayırt edici niteliklerini genel olarak muhâfaza ederek bugüne gelebilmiş nâdir mahallelerden (hayy) birisidir. Kelime anlamı “doğancılar”dır (البيازين) ve Gırnata'dan başka diğer bazı Endülüs şehirlerinde de bu adla anılan mahalleler vardır. Gırnata'nın kuzeydoğusunda, el-Hamrâ Saray Külliyesi'nin yanındaki tepenin üzerinde kurulmuştur. Külliye ile aralarında Hadderu (El Darro) nehri bulunmaktadır. Nasrîler döneminde sarayda görev yapan ya da çalışanlardan çoğunun bu mahallede oturduğu hatta saraydan evlerine, saray ile mahalle arasına yapılmış olan teleferik benzeri bir düzenele gidip geldikleri rivâyet edilmektedir.

Burası Gırnata Emîrliği döneminde şehrin en büyük birkaç mahallesinden birisiydi. Şehrin Hıristiyan eline düşüşünden önce emîrlere veya vâlilere karşı, düşüşünden sonraki bir asırdan fazla süreçte ise Hıristiyan yönetime karşı gerçekleştirilen ayaklanmaların bir kısmı daha çok bu semtte olmuş veya başlamıştır. Endülüslülerin İspanya yönetimine karşı gerçekleşen en büyük ve son isyan hareketi olan 1568 İsyanı da burada başlamıştır.¹³

1. Gırnata Câmii (Mescidü Gırnata el-Câmi', La Mezquita Mayor de Granada)

Bu semtte Abdülkadir es-Sûfî'nin yaptırdığı cami bulunmaktadır. 1980'lerde fikir olarak başlayan hareket, zamanla teşkilatlanmıştır. 2002 Yılından bu yana mescitte özgürce ibadet edilebilmektedir. Granada İslâm Teşkilâtı'nın merkezi olan bu mekânda, özellikle Cuma günleri öğlenden sonra Endülüs Müslümanları ile tanışma imkânı da vardır.¹⁴

2. Mahallenin Eski Sokak ve Evleri

Endülüs zamanlarındaki gibi dar olan sokaklar Endülüs karakterini belli ölçüde muhâfaza eder görünmektedir. Tarihî Endülüs evleri olan *Carmen*'ler, Albayzin'in nâdîde incileri gibidir. Carmen adının menşesinde üzüm asma ya da yaş üzüm, bahçeli villa, meyve bahçesi, gerdanlık anlamına gelen Arapça *el-kerm* (الكرم) kelimesi vardır.

Bu evler o efsâne Endülüs zamanlarında bağlık-bahçelik evler olup, en gözde köşelerinde asmalı üzüm çardakları bulunurdu. Sarmaşıkların nârenciye ağaçlarına, nârenciyelerin asma dallarına karıştığı, meyve taneleriyle üzüm salkımlarının, gonca güllerle mor menekşelerin, akasyalarla hanımellerinin birlikte büyüdüğü yaban tepeliklerin birer yaban üssü gibiydiler. Oldukça benzer bir geleneği Doğu Akdeniz'de de görebiliriz. Anadolu'nun Doğu Toroslar ile Güney Doğu'ya kadar uzanan kesimlerinde de evler benzer görünümsergiler.

Ayrıca şu evler de önemlidir: Callejon del Agua'da bulunan 19, 27 ve 28 n.; Calle de Pardo'da 32 n.; Calle de Fatima'da 22 n.; Calle de la Mina'da 19 n. Çinili avluları, alçı süslemeli

12 Daha fazla bilgi için bkz. Emîr Şekîb Arslan, el-Hulelü's-Sündüsiyye fî'l-ahbâr ve'l-âsârî'l-Endelüsiyye, Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, Kâhire 1936, I, 86; Salah Zaimche, “Granada The Last Refuge of Muslims in Spain”, Çevrimiçi (<http://www.muslimheritage.com/uploads/Granada.pdf>), FSTC Limied, Aralık 2004, s. 1-20

13 Muhammed Abdullah İnân, *el-Âsâru'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fî İsbanya ve'l-Burtugal*, Kâhire 1997, s. 167-170

14 Adresi: Pza. San Nicolas s/n. Albaicin, tel: +34 958 20 19 03, faks: +34 958 29 61 95, e-mail: info@mezquitadegranada.com, website: www.mezquitadegranada.com

kemerlerden müteşekkil revakları, trabzanlı üst katları, avlu çevresindeki geniş iç mekânlarıyla tam bir Endülüs evidir onlar.¹⁵

3. Dâru'l-Hurra (Ayşe Hanımın Sarayı) / Güzel Sanatlar Müzesi

Maria la Miel yokuşundan inerken Plaza de San Miguel'e inen sokaktan girerek gidilir. Meydana varmadan önünüze çıkan Santa Isabel la Real Manastırı'nın arkasında bulunur. el-Hamrâ Külliyesi'nin temeli olan el-Kasabatü'l-Kadîme'nin Aşağı Emîr Bahçeleri içinde yer alan bu bina, IX. Muhammed'in (1419 ve 1453 yılları arasında 4 kez iktidara gelip giden Gırnata Emîri) kızlarından Âişe (Aixa) için yapılmıştır. Âişe'nin oğlu son Endülüs-Gırnata Emîri Ebû Abdullah es-Sağîr'in (1482-1492) burada doğduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra Âişe Mulay Hasan (1464-1485) ile evlenince yazlık saray olarak kullanılmıştır.

Çevresindeki binalara bakıldığında, burasının bir zamanlar eski saray külliyesi olduğu, meselâ Zîrî sarayının da burada bulunduğu tahmin edilmektedir.

Bina bugün güzel sanatlar müzesi olarak kullanılmaktadır.¹⁶

4. Endülüs Hamamı (Baño Arabe) ve Endülüs Kapıları

Endülüs hamamı bugün ticarî bir işletme olarak faaliyettedir. Burayı işleten firmanın aynı şekilde işlettiği diğer tarihî hamamlar Kurtuba, Malaga, Toledo ve Madrid'te de mevcuttur.¹⁷

Mahallede Endülüs dönemi Gırnata'sından kalma 3 kapı mevcuttur. Birinsici Bâbü'l-Beyyâzîn (Puerta de Albayzin), ikincisi Bâbü Fahsî'l-Levz veya Bâbü Feccî'l-Levze (Puerta de Fajalauza), üçüncüsü de Bâbü'z-Ziyâde'dir (Puerta de las Pesas).

5. el-Beyyâzîn (Albayzin) Câmii (San Salvador Kilisesi), Murâbitûn Mescidi (San Jose Kilisesi) ve Tâibîn Mescidi (San Juan de los Reyes Kilisesi)

Mahallenin büyük câmisinin enkâzı üzerine San Salvador Kilisesi inşâ edilmiştir. Kilisenin girişinden sağ yana geçildiğinde geniş bir avluya çıkılır. İşte burası câmiden kalan revaklar ve bahçedir. 1492'de kiliseye çevrilen bu câmînin ana kısmı ise 16. yüzyılda artık iyice yıkılacak hale geldiği için yenilenmiştir.

Mahallenin en eski mescitlerinden birisi olan Murâbitûn Mescidi'nin enkâzı üzerine San Jose Kilisesi inşa edilmiştir (1525). Câmînin çankulesine çevrilen minaresi ise halen ayaktaadır.

Mahallede kiliseye çevrilen üçüncü mescit de Tâibîn (tövbe edenler) Mescidi'dir. Yerinde bugün San Juan de los Reyes Kilisesi bulunmaktadır. Bunun da minaresi, çankulesi ilâvesiyle ayaktaadır. İşbiliye'deki el-Melviye (La Giralda) tarzında olup, Muvahhidler devrinden kalmadır.

6. Casa de los Moriscos, Beyzâ Mahallesi'nde (Rabazu'l-Beyzâ) el-Ahdeb Câmii Kalıntıları ve Casa de Chapiz

San Salvador Kilisesi'nden Plaza de San Salvador'a giderken Calle de los Panaderos'tan geçilir. Bu caddenin başladığı yerde kemerli eski bir bina vardır. Halk arasında Casa de los Moriscos adıyla bilinen bu binanın, 1492'de Gırnata'nın düşüşünden 7 yıl sonra yani 1499'da Hıristiyan zulmüne dayanamayan Müslümanların yönetime karşı ilk direniş kararını aldıkları ev olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁸

Albayzin'in doğu bölgesinde Beyzâ Mahallesi'nde Peso de la Harina yokuşunda el-Ahdeb Câmii kalıntılarında bir sarnıcı görebilirsiniz. Burada bir de son derece gösterişli eski bir köşk bulunmaktadır. Casa de Chapiz adıyla bilinen bu köşk, aslında 16. yüzyıldan kalmadır.

15 İlker Özünlü, *Endülüs / Kent – Anlatı*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul 2005, s. 197-202

16 Özünlü, s. 197. Müze bilgileri için bkz. directoriomuseos.mcu.es

17 Adresi: Calle Santa Ana, 16. Ayrıca bkz.: www.hammam.es

18 Özünlü, s. 217

Hem Endülüs hem de Rönesans mimarisinden unsurlar barındırdığı için tam bir Endülüs-İspanyol köşkü olarak vasıflandırmak mümkündür.¹⁹

7. Endülüs Romanları

el-Hamrâ'dan bakıldığında el-Beyyâzîn (Albayzin) tepesinin sağ üst kısımlarında küçük mağaralar göze çarpmaktadır. Bunlar eski Roma katakomplarıdır. Katakomp, ilk Hristiyanların kayaları oyarak veya yer altını kazarak uzun dehlizler biçiminde yaptıkları, ölülerini gömdükleri veya tapınak olarak kullandıkları mezarlıktır.²⁰

Orada Granada'nın ilk Hristiyan şehidi kabul edilen Aziz Cecilio'nun kemikleri bulunmuş ve bu yüzden o bölgeye Sacramonte (Kutsal Dağ) denmiştir. 15. Yüzyılın sonlarından itibaren Müslümanlar ve de Yahudilerin Endülüs'ten sürülüp çıkarılmasından sonra onların boşalttığı yerelere kısmen Çingeneler yerleşmiştir. Ev bulamayanlar da bu mağaralarda yaşamışlardır. Ancak, buralarda kimse yaşamıyor artık, Çingeneler ya da romanlar artık el-Beyyâzîn (Albayzin) semtine yerleşmiş durumdadır. Bütün meşgaleleri, ud'a benzer bir enstrüman olan mi'zef çalarak ve Arapça aslı ez-Zemer olan meşhur Endülüs dansı La Zambra yaparak şarkı söylemektir.²¹

C. el-Hamrâ Saray Külliyesi (Kasabatü'l-Hamrâ', La Alhambra) ve Cennetü'l-Arif Kasrı (Generalife)

1. Genel Olarak el-Hamrâ Saray Külliyesi

Binbir gece masallarındaki efsanevi sarayları anımsatan, âdetâ yeryüzündeki cennet burası. Sierra Nevada dağlarına sırtını dayamış, yüksek kayalıkların tepesinde kollarını açmış bir kartal gibi uzanmakta. Ardındaki dağları aşan ihtişamıyla eteklerine kurulu şehri izlemekte, kartalın avını gözetmesi gibi. Kasvetli duvarların ötesindeyse peri kızlarının yaşadığı bir masal diyarı var sanki.

Dünyanın dört bir yanından getirilen çiçeklerle süslü ve binbir çeşit meyve ağaçlarıyla dolu muazzam bir bahçe, içinde nilüferlerin ve çeşit çeşit balıkların yüzdüğü onlarca süs havuzu, her adımda başka bir çeşme, her duvarda ayrı bir işleme, her pencerede ayrı bir manzara, her adımda başka bir güzellik. Hiç kuşku yok el-Hamrâ dünyanın en romantik ve en büyüklü yerlerinden biri.²²

Ressam Henri Regnault (1843-1871), el-Hamrâ'ya gittiğinde onun karşısında donup kaldı ve "Bunu yapan sanatçının yanında biz barbar, vahşi canavarlarız" diyerek, sayısız taslak çizip notlar aldıktan sonra Ortaçağ Mağribî kültürü kalıntılarının peşine düşerek Mağrib'e (Fas'a) gitti. Fakat sonunda kafasından barbar bir Doğu imajı uydurmakla yetindi.²³

el-Hamrâ'nın tarihi III./IX. yüzyıla yani Emevîler zamanına kadar gider. O tarihlerde, sarayın yer aldığı Sebîke tepesinde (La Colina Roja) Kal'atü'l-Hamrâ (Kızıl Kale) adıyla anılan bir kale olduğu rivâyet edilmektedir. Gırnata bölgesinde Araplar ile Berberîler ve Müvelledler (yerli halktan Müslüman olanlar) arasında cereyan eden içsavaşlarda bu kalenin büyük rolü olmuştu. Zirîler'den (1013-1090) Bâdis b. Habbûs (1038-1073) Gırnata'yı ele geçirdiğinde bu tepeye sağlam bir sûr, içine de hükümet merkezi olmak üzere bir kasır (el-kasr, alcazar) inşa

19 Özünlü, s. 219

20 *Büyük Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

21 Özünlü, s. 206-207

22 Deniz Akkan, "Avrupa'da İslam Sanatı/el-Hamrâ Sarayı", (çevrimiçi)

<http://www.gorselsanatlar.org/Avrupa'da-islam-sanati/el-Hamrâ-sarayi/?wap>, 05.06.2011

23 Robert Irwin, *Elhamra*, çev. Fatma Uslu, YKY, İstanbul 2007, s. 146-147

etmişti. Bu inşâ faaliyetinden sonra buraya el-Kasabatü'l-Hamrâ veya el-Medînetü'l-Hamrâ denmiştir. Sarayın kızıl anlamına gelen hamrâ sıfatıyla nitelendirilmesi, yakınlardaki kızıl kil harcın inşaatta kullanılmasından dolayıdır.

635/1238 Yılında Nasrîler'in lideri Muhammed İbnü'l-Ahmer Gırnata'yı ele geçirince, bu "kale kasaba"nın olduğu yeri idare merkezi olarak seçmiş ve yapılara yenilerini ilâve etmiştir. Daha sonra II. Muhammed (1273-1302), el-Kasaba denilen bina ile Şarap Kapısı (Puerta del Vino) boyunca inşâ edilen mahalleyi tamamlamış ve Ravza denilen emîrler kabristanıyla Benî Serrâc Dîvânhânesi'ni (Sala de los Abencerrajes) eklemiştir. Ancak, bugün varlığını büyük ölçüde muhâfaza ederek gelmiş olan el-Hamrâ Külliyesi yapılarının çoğu, Nasrîler'in "en büyük sultanı" I. Yûsuf (1334-1353) ile oğlu V. Muhammed (1353-1391) devirlerinde yapılmıştır. Bu iki emîr ya da sultandan her birisi farklı yapı gruplarını yaptırmıştır. I. Yûsuf'un inşâ ettirdiği yapılar, rampalı çıkıntıları olan sûrlar, Adalet Kapısı, Hanımlar Kulesi, Küçük Portal Sarayı, Alberca Avlusu ve çevresindeki yapılar, içinde elçiler salonunun bulunduğu Comares kulesi, toplantı salonu ve saray hamamıdır. Oğlu V. Muhammed ise, bunlara ilâve olarak Aslanlı Avlu ve çevresindeki salonları, özellikle Kral Salonu ya da Adalet Salonu denilen kısmı, İki Kız Kardeş Salonunu ile bir başka salon ve Harem Dairelerini yaptırmıştır. Daha sonra gelenlerin de çeşitli ilâveleriyle ortalama 150 yılda son şeklini almıştır.²⁴

Saray külliyesinde bölmelere verilen adlar el-Hamrâ'yı anlamakta esastır ancak, farklı rehber kitaplar aynı yerlerden değişik adlarla söz etmektedir. Çünkü adların çoğu hayal ürünü ve Endülüs sonrası dönemde uydurulmuş gibi görünüyor. Esas kümedeki saray yapıları (Palacio de los Nazaries, Nasrî Sarayı), Endülüs devrinde öyle olmadığı halde, sonradan birbiriyle bağlantılı hale getirilmiştir.²⁵

2. Sefirler Salonu (Behvü's-Süferâ', Palacio de Comares, Salon de Embajadores)

el-Hamrâ Saray Külliyesi genel olarak iki büyük kısma ayrılır. Birinci kısım Sefirler Salonu ile tepesinde Sefirler Kulesi'nin (Borcü's-Süferâ', Patio de Comares) bulunduğu kanattır. Buraya gelen ziyaretçi önce Fenâü'l-Berekeh (Patio de Alberca) veya Fenâü'r-Reyhân (Patio de los Arrayanes) adlı avluya girer. Duvarlara baktığında köşelerde şu ibareleri görür:

"en-Nasru ve't-temkîn ve'l-fethu'l-mübîn li-mevlânâ Ebî Abdillâh Emîri'l-Mü'minîn" (Zafer ve başarı ve açık bir fetih, efendimiz Müminlerin emîri Ebû Abdullah içindir). Ebû Abdullah, muhtemelen III. Yûsuf'tur (1408-1417).

"Ve mâ'n-nasru illâ min indî'llâh el-Azîz el-Hakîm" (Zefer, ancak Azîz ve Hakîm olan Allah'tandır. Âl-i İmrân Sûresi, âyet 126'dan)

3. İki Kızkardeşler Odası (Sala de las dos Hermanas)

Bu kısımda yer alan önemli bir mekân da İki Kızkardeşler Odası'dır. Böyle adlandırılmasının nedeni, zemininde bulunan eşit büyüklükteki iki mermer kaplamadır. Sarayın her yanında olduğu gibi buranın giriş kısmına kûfî hatla şu ibare nakşedilmiştir:

"Ve Lâ Gâlibe illallâh" (Allah'tan başka gâlib olan yoktur)²⁶

24 İnân, *el-Âsâr*, s. 184-190; Mehmet Özdemir, "el-Hamrâ Sarayı", *DİA*, XI, 29-31; Titus Burckhardt, *Moorish Culture in Spain*, McGraw-Hill Book Company, New York 1972, s. 181-213. Sarayın 11. yüzyıldaki ortaya çıkışı dönemi üzerine müstakil bir çalışma için bkz. Frederick P. Bargebuhr, "The Alhambra Palace of the Eleventh Century", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 19, No. 3/4 (Temmuz - Aralık 1956), pp. 192-258. Saray üzerine yapılmış değerli bir başka çalışma için bkz. D. Fairchild Ruggles, "The Eye of Sovereignty: Poetry and Vision in the Alhambra's Lindaraja Mirador", *Gesta*, Vol. 36, No. 2, Visual Culture of Medieval Iberia (1997), pp. 180-189

25 Irwin, s. 15

26 İnân, *el-Âsâr*, s. 193

4. Aslanlı Avlu (Patio de los Leones)

el-Hamrâ Saray yapılarının ikincisi kısmı ise, merkezinde Aslanlı Avlu'nun yer aldığı kanattır. Burası külliye'nin sanat ve estetik bakımdan en göz alıcı eserlerini barındırmaktadır. Yapımı IV. Muhammed el-Ganî-Billâh (1325-1333) zamanına denk düşer. "Ve Lâ Gâlibe illallâh" ibaresi, Nasrîler'in şîârı olarak sarayın her yanında olduğu gibi burada da kûfî ve nesih hatlarla mükerreren yer almakta ve duvarları süslemektedir. Her iki sütundan birinde de şu ibare bulunur: "Azze li-mevlânâ es-sultân Ebî Abdillâh el-Ġanî-Billâh" (Efendimiz sultan Ebû Abdullah el-Ganî-Billâh için azîz olsun). Bu kısımda yer alan diğer önemli bir yer Benî Serrâc Odası'dır (Kâatü Benî Serrâc, Sala de los Abencerrajes). Bir diğeri de Hükümdarlar Odası'dır (Kâatü'l-mülûk, Sala de los Reyes).²⁷

Genelde el-Hamrâ yapılarının fakat özellikle Aslanlı Avlu'nun tasarımı ve inşâsında iki büyük şâir-devlet adamının çok önemli katkıları olmuştur. Bunlar Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (713-776/1313-1374) ile İbn Zümrek'tir (ö. 798/1395). 1362 Yılında Hz. Peygamber'in doğum kutlamalarını anlatan İbnü'l-Hatîb'in şiiri, 1492'den evvel el-Hamrâ'nın durumuna ilişkin elimizde bulunan neredeyse tek yazılı kaynaktır. İbn Zümrek de el-Hamrâ yapıları ve bahçeleri üzerine nefis şiirler yazmıştır. Dahası, bu iki bilge şâirin şiirleri yalnızca kâğıt üzerinde kalmamış, aynı zamanda sarayın duvarlarını da süslemiştir. Bu açıdan bakıldığında belki de el-Hamrâ, kendi yazılı belgelerini sunan Müslüman yapılarının en ünlüsüdür. O yazılı metinlerle süslü bir yapı, içinde yaşanabilen bir kitaptır.

Diğer yandan Nasrî sarayının entelektüel iklimine de değinmek gerekir ki, Juan Carlos Souza ve Robert Irwin gibi araştırmacılar Aslanlı Avlu'nun hiç de saray olmadığını, Mağribî-Murâbit tarzı bir medrese olduğunu savunmaktadırlar. O zamanlar burası dinî ve hukukî ilimleri müzâkere eden bilgeleri barındırır, belki de sultanın önünde yapılan bilgece tartışmalar için forum görevi görürdü. Aslanlı Avlu bir ilim ve dua yeri olarak hizmet vermiş olmalıdır. Sultana hizmet edecek idareciler yanında, ona hikmeti öğretecek dindar bilginler de yetiştirmişti belki. Bu "medrese avlu"da bulunan kitaplar ise, raflarda değil de duvar içine oyulmuş dolaplarda muhafaza ediliyordu. Çünkü, İslâm dünyasında kitapları raflara dizme âdeti yoktu, daha çok dolaplara ya da çekmecelere üstüste yığılıyordular. Bu kitapların çoğu, 1499'da Granada Başpiskoposu Cisneros tarafından şehrin ana meydanında yakılmıştır.²⁸

Sanatın güzelliğiyle aydınlanan bu yılların 1492'de sona ermesiyle Kardinal Pedro de Mendoza, el-Hamrâ'nın en yüksek tepesine haç dikerek Endülüs'teki İslâm hâkimiyetinin sona erdiğini ilân etmiştir. İmparator V. Karl, 1526 yılında Gırnata'ya gelerek sarayın mescidini kiliseye çevirtmiş, bazı bölümlerde tadilat yaptırarak bazı bölümleri de yıktırmış ve külliye Röneseans üslubu barok süslemeli bir bina ilâve ederek saray şehrin genel uyumunu bozmuştur.

5. V. Karl'ın Sarayı

el-Hamrâ, 1492'den 1868'e kadar kraliyet sarayı statüsünde kaldı. Fernando ile İzabel orya taşındıkları zaman sarayları yıkık-dökük buldular ve yenileme çalışmaları için Müslüman ustaları işe aldılar. 1495'te aynı krallar, saraylardan birini manastır yapmaları için Fransisken râhiplere verdiler. Sonraki yıllarda V. Karl (1519-1556), mimar Pedro Machuca'yı kendisi için el-Hamrâ Külliyesi içinde Röneseans tarzı bir saray inşa etmekle görevlendirdi. 1526'da başlayan

27 İnân, *el-Âsâr*, s. 199-203. Sarayın her yanında fakat özellikle bu kısımda daha yoğun şekilde yer alan geçmeli yıldız ya da kozmik desenli seramik süslemeler konusunda bilgi için bkz. A. J. Lee, "Islamic Star Patterns", *Muqarnas*, Vol. 4 (1987), pp. 182-197

28 Irwin, s. 78-85

inşa çalışmaları ancak 20. yüzyılda tamamlanabildi. Uzun yıllar depo olarak kullanıldı. Gerçekte bu saray, kendi dünyası içinde güzel bir mimari eserdir fakat yanlış yerde bulunmaktadır.²⁹

6. Cennetü'l-Arif (Generalife) Kasrı

II. Muhammed döneminde (1273-1302) yapılmış olup, sultan ya da emîrlerin yazlık mekânı olarak kullanılırdı. Buradaki ölçüler ve parkın hazırlanışı, Berberî-Arap zevkinin seçkin bir örneğini verir. Bodur serviler, havuzu iki yandan kuşatır. O iklimin seçkin çiçekleri, ince bir renk kompozisyonu halinde, havayı huzur verici, serinletici bir hale çevirirler.³⁰

Cennetü'l-Arif Kasrı ile el-Hamrâ Sarayı, tezyînâtının zenginliğiyle Endülüs mimarisinin en güzel eseri olup, bugün dünya kültürünün ender eserlerinden birisidir. Dekorasyonu da İspanya İslâm kültürünün seçkin bir örneğidir. Sarayın her tarafı mermer ve alçıdan soyut süslemelerle kaplıdır. Bu işlemler, Helenistik ya da Roma unsurlarını değil, geçen uzun yıllar zarfında kendine özgü yapı ve süsleme unsurlarını bulmuş olan İslâm unsurlarını yansıtır. Sonuçta el-Hamrâ, ancak kendi İslâmî felsefesinin terimleriyle açıklanabilen nârin güzelliğiyle bir örnek teşkil etmektedir. Şunu biliyoruz ki böylesine nârin bir zerâfet, Endülüslüler dışında herhangi bir toplum tarafından üretilmemiştir.³¹

7. el-Hamrâ Külliyesi Câmii (Santa Maria Kilisesi)

Orijinal halinde külliyeinin ortasında bulunuyorken, bugün onun yerini Santa Maria Kilisesi işgal etmektedir. Câmînin inşâsını sultan III. Muhammed el-Mahlû' (1302-1309) emretmiştir. Sarayın diğer yapıları gibi göz alıcı güzellikte tezyînâtle bezenen câmî, Hıristiyan işgalinden sonra bir asır kadar kendi haline terk edilmiş, 1576 yılında yani II. Filip zamanında yıkılınca da yerine mezkûr kilise, Lâtin haçı şeklinde inşâ edilmiştir. Tepesine dikilen burcun el-Hamrâ'daki bütün burçlardan daha yüksek yapılmasına özellikle dikkat edilmiştir.³²

8. Bâbü'r-Rummân (Puerta de Granadas, Nar Kapısı) ve Bâbü'ş-Şerîa (Şerîat Kapısı)

Aslında bu, Endülüs el-Hamrâ'sının kapılarından birisi değildir. Sonradan imparator V. Karl tarafından Rönesans üslubunda yaptırılmıştır. Bu kapının ardında göz alıcı bir orman mevcuttur. Ağaçların su unsuruyla sentezi, nefis bir güzellik meydana çıkarmıştır. Burası İslâmî dönemden sonra düzenlenmiştir.

Bâbü'ş-Şerîa ise el-Hamrâ'nın birinci kapısıdır. Adından da anlaşılacağı gibi burası İslâmî dönemde Mezâlîm Mahkemesi'nin kurulduğu yerdî. Kapıdan girilen meydana, bütün Endülüs sultan ve halîfeleri gibi, sultan veya onun vekili belirli günlerde Mezâlîm davalarına bakardı. İster memur ister âmir olsun bütün devlet görevlileri hakkında serdedilen şikâyetleri bu mahkemede karara bağlardı.³³

Bâbü'ş-Şerîa'nın kemeri üzerinde Endülüs hattıyla şu satırlar yazılıdır:

“Emera bi-binâi hâzâ'l-bâb el-müsemmâ Bâbe'ş-Şerî'ati, es'ade'llâhü bihî Şerî'ate'l-İslâm kemâ cealehü fahrân bâkiyen alâ'l-eyyâm, mevlânâ Emîrümüslimîn el-mücâhid el-âdil

29 Irwin, s. 61-62

30 Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 259; Özdemir, “el-Hamrâ Sarayı”, 30

31 Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârîsi*, Ankara 1959, s. 306; James Dickie (Yakub Zeki), “Endülüs Nasrî Mimarisinde Alan ve Hacim”, çev. Lütfi Şeyban - Yavuz Sarı, *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S. 50, Eylül-Ekim 2009 (İstanbul), s. 72; Turani, s. 260; James Dickie, “The Hispano-Arab Garden: Its Philosophy and Function”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 31, No. 2 (1968), pp. 237-248

32 İnân, *el-Âsâr*, s. 208; Özdemir, “el-Hamrâ Sarayı”, 31

33 Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 2010, s. 216

Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. mevlânâ es-sultân el-mücâhid el-mukaddes Ebî'l-Velîd b. Nasr, kâfâ'llâhü fî'l-İslâmî sanâi' ahû'z-zâkiye ve tekabbele a'mâlehû'l-cihâdiyye, fe-teyessera zâlîke fî şehri'l-mevlidi'l-muazzam min âmi tis'atin ve erbaîne ve seb'i-mieh, cealehû'llâhü izzeten vâfiyeten ve ketebehû fî'l-a'mâli's-sâlihâti'l-bâkiye".

Türkçesi: "Bâbü'ş-Şerîa diye adlandırılan bu kapının yapımını (Allah onu yıllarca bâkî kalacak bir övünç kaynağı kıldığı gibi onunla İslâm Şerîatı'nı mesûd kılsın) efendimiz Müslümanların emîri, mücâhit, âdil; efendimiz, sultan, mücâhit, mukaddes Ebu'l-Velîd b. Nasr'ın (Allah onun İslâm yolundaki tertemiz işlerini mükâfatlandırın ve cihat amellerini kabul etsin) oğlu Ebu'l-Haccâc Yûsuf emretti. Bunun yapımı, 749 yılının büyük mevlid ayında (12 Rebiulevvel olmalı, mîlâdî olarak 10 Haziran 1348) mümkün oldu. Allah bu eseri noksansız bir şeref kılsın ve kalıcı sâlih amellere yazsın".

9. Bâbü Gırnata veya Bâbü'l-Hamrâ' (Gırnata Kapısı veya el-Hamrâ Kapısı, Puerta del Vino, Şarap Kapısı) ve el-Kasaba (el-Hısn, Alcazaba, Palacio Arabe)

Sonradan Hıristiyanlar tarafından Şarap Kapısı olarak adlandırılmış olup, aslı Gırnata veya el-Hamrâ Kapısı'dır. Bu kapıdan yukarıda bulunan meydanın adı ise Meydânü'l-Ecbâb'tır (Plaza de los Aljibes, Geniş Kuyular Meydanı).

el-Kasaba, V. Karl'ın yaptırmış olduğu sarayın solunda yer alır. Kasabanın sonunda ise, el-Hamrâ'nın en büyük burcu olan ve Gırnata'ya hâkim bakış açısı veren Burcü'l-Hırâse (Torre de la Vela, Güvenlik Burcu) bulunmaktadır. Hıristiyanların 1492'de zafer alâmeti olarak tepesine diktikleri haç halen yerinde durmaktadır.

10. el-Hamrâ Saray Müzesi (V. Karl'ın Sarayı içinde)

Burada, eski sarayların orijinal kalıntılarında bazı parçalar mevcuttur. Mermer sütun başlıkları, mezartaşları, İki Kızkardeş Salonu'nun ahşap kapısı, Lindaraxa bahçesindeki bir çeşme, bir Nasrî emîr tahtı, Peinador'da bulunmuş figüratif desenli çiniler, muhteşem bir el-Hamrâ sürâhisi, vb. burada görülebilir.³⁴

11. 1492 Sonrası el-Hamrâ Yönetim Şehrinin Durumu

İspanyolların eline geçişinden bu yana Tendilla kontları vasıtasıyla süren el-Hamrâ üzerindeki devlet koruması, XVIII. yüzyılın başlarında ödeneği kesilince kalkmış ve bu yüzden saray şehri yurtsuzların yurdu haline düşmüştür. Daha sonra, 1809 yılında Napolyon'un işgal kuvvetleri karargâh olarak el-Hamrâ'yı seçmişlerdir. Nihayet, 1870 yılında millî anıtlardan sayılarak el-Hamrâ'nın hukukî statüsü belirlenmiş ve bakımı için devlet bütçesinden yıllık ödenek tahsis edilmiştir. 1985 Yılından beri el-Hamrâ ile ilgili bütün hizmetler El Patronato de la Alhambra y Generalife adlı bir kurumun sorumluluğunda gerçekleştirilmektedir.³⁵

Günümüzde sarayın odalarında ve koridorlarında hiç eşya yok. Gerçekte Endülüs sarayları halılarla, yastıklarla, duvarlarda asılı kumaş ve halılarla gözalcı biçimde döşenmişti. Taşınabilir eşyalar ve mefrûşât, belli amaçlarla kullanılan odaların geçici işlevlerini belirlemede büyük rol oynuyordu. Mefrûşât düzenleyicisi Sâhibü's-sitâr çalıştırmak, saraylarda yaygın bir uygulamaydı. el-Hamrâ'yı özgün olarak donatmış olan önemli miktarda kumaş günümüze ulaşmıştır. Bazılarının üzerinde Nasrî sultanlarının vecîz sözü olan " Ve Lâ Gâlibe illâllâh" (Allah'tan başka gâlib yoktur) yazısı bulunmaktadır. Endülüs ipekleri, İslâm sanatının en görkemli örnekleri arasındadır. Nasrî öncesi Endülüs dokumalarında sıklıkla figüratif desenler bulunsa da, Nasrî ipeklerinde sâde, geometrik süslemeler yer alır ve böylece elbette onlar el-

³⁴ Müze bilgileri için bkz. directoriomuseos.mcu.es

³⁵ Irwin, s. 62-63; Özdemir, "el-Hamrâ Sarayı", 31; Yetkin, s. 308

Hamrâ'nın bütünsel tefrîş düzenine çok uygun düşer. Duvarlara asılan kumaşlar, sıva panellere benzemeleri için tasarlanmıştır.

Pırıl pırıl renklerle dokunmuş halıların ve ipeklerin, enaz onlar kadar parlak renkli sıva ve ahşap işleriyle karıştığını hayal etmelidir insan. Müslüman şâirler tarafından duvarlara kazınan dekoratif hatlar, saray giysilerine takılan elişî süslemeler gibi "tırâz" olarak adlandırılırdı. Cömertçe döşenmiş bir sarayı da onlar, damat için hazırlanan geline benzetirlerdi. Müslüman sarayları, Avrupa sarayları gibi yöneticilerin halkını korkudan dondurmak amacıyla değil, içinde yaşayanlara zevk vermesi amacıyla tasarlanmıştır.

Dikkatle incelendiğinde, öteki Müslüman anıtları gibi el-Hamrâ da hem bir sanat hem de matematik şaheseridir. Bu saray, geometrik ilkelere dayanarak tasarlanmıştır. Binanın oranlarında bulunan gizli matematik ve bunun yaptığı görsel etki hemen göze çarpmasa da çok güçlüdür. Ustalar ve tasarımcılar, bu saray içinde tamsayı ve irrasyonel sayıların oranlarıyla oynamışlardır. Aslanlı Avlu'nun bahçesinin enleri, boyları ve sütunların yüksekliklerinin saptanmasında matematiksel oran uygulanmıştır.

el-Hamrâ'nın süsleme düzeneği, hepsi de stilize biçimlerde olan hurma yaprağı, çam kozalağı ve palmiye yaprağı süslerine dayanıyor. Bütün saraylardaki çiçek deseni et-tevrîk (ataurik) bolluğu, çevreledikleri ya da baktıkları bahçelerle içiçe geçmişliklerini anımsatır. Zaman zaman bitki biçimleriyle hat örneği kitâbeler ve geometrik desenlerin birlikte örülmeleri, el-Hamrâ'nın yüzeylerine aldatici bir derinlik katmaktadır. Bu yapıları yapan insanlar, taş ve ahşapla çalıştıkları kadar ışık ve gölgeyle de çalıştılar. Perdeleri filtre, yaldızlı yüzeyleri yansıtıcı olarak kullandılar (Zamanında saraydaki sütunların çoğu yaldızlıydı). Odaları ve pencereleri, yazın değil de kışın daha çok güneş ışığı alacak şekilde tertip ettiler.

Sergilediği zarîf ihtişamına rağmen el-Hamrâ yapıları, Nasrî yöneticilerin yoksulluğuna tanıklık eder. Çünkü tasarımları ve süslemeleri çok etkileyici olsa da kullanılan malzemeler öyle değildir. O, ihtişamını mermerden ya da kaymaktaşıdan değil, sadece göz boyayıcı sıvadan, ahşaptan ve çiniden alıyordu. Bunun kaynağında, elbette Nasrî emîrliğinin eski Endülüs topraklarına oranla Hıristiyan krallıklarca daha dar bir araziye sıkıştırılmış olması gerçeği vardır. Nitekim, Kurtuba halifelerinin sarayları yanında Nasrîlerinki sönük kalmaktadır. 10. Yüzyılda Kurtuba'nın dışında inşa edilen III. Abdurrahman'ın Medînetüzzehrâ'sı hem tasarım hem süsleme ve hem de malzeme kalitesi bakımından el-Hamrâ'dan katbekat üstündür. Ancak, buna rağmen, bazı yazarların görüşüne göre Medînetüzzehrâ'nın görkemi de, Bağdat ve Sâmerrâ'daki Abbâsî saraylarının yanında sönük kalırdı.

Fakat, her halükârda el-Hamrâ, şâirlerin tasarladığı ve bilgelerin yaşadığı bir yerdi. O, pek çok anlamda bir taş kitaptır. Duvarları dinî-şiiirsel metinlerle süslenmekle kalmamış, aynı zamanda hangi amaçla yapılmış olursa olsun, bu metinler geometrik tasarımları nedeniyle matematiksel teoremleri de temsil etmektedir. Taşa kazınmış birçok vaazın aracı olan el-Hamrâ, ilk bakışta sanıldığı gibi tümünden dünyasal bir yapı değildir.

Nasrî saray hayatının çoğu şiltelerin, yastıkların üzerine oturularak geçirildiği için, burayı gezenler bu yapıları Endülüslülerin gördüğü gibi görebilmek istiyorlarsa yere oturmalıydılar. Saraylarının hepsi dev mumlarla değil de, geniş kâideli ve kalın gövdeli yassı mumlarla yerden aydınlatılan el-Hamrâ'nın tasarımında gecenin özel bir yeri vardır. "Yaygın olan odur ki, mimari tasarım gündüze göre yapılır. el-Hamrâ ise geceleyin görülmek için yapılmıştır, başka hiçbirşey için değil ama yalnızca bunun için özenle tasarlanmıştır bence. Gün

ışığında neredeyse anlamsız duran bazı bölümler, sanki geceleyin bütünüyle ortaya çıkıyor".³⁶ Dolayısıyla orada yaşayanların duygularını biraz hissedebilmek ve ortaya çıkan özgün güzelliği temâşâ edebilmek için sarayı gece de gezmelidir.

Bugün el-Hamrâ'yı ziyaret edenler, gördükleri şeylerin, 1492'de orada olanların yalnızca küçük bir bölümü olduğunu akıldan çıkarmamalıdır. Yani, el-Hamrâ Külliyesinin her tarafında bugün görülen her türlü tezyînâtın büyük çoğunluğu, İslâmî dönemdeki orijinal hali olmayıp asırlar içerisinde yapılan onarım ve özellikle son asırda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla büyük ölçüde yenilenmiştir. Çünkü el-Hamrâ, zamanın içinde donup kalmış bir anıt değildir, boyuna yapılmakta, yeniden yapılmaktadır.

Yüzyıllar boyunca cesur mimarlar ve arkeologlar, kaybolmuş ya da yıpranmış bölümlerin yerine yenilerini koymağa kalkışmışlardır. Yaptıkları restorasyonlar genellikle yaşadıkları dönemin beğenisini yansıtan önyargılardan ve varsayımlardan başka hiçbir temele oturmamıştır. Meselâ 1858'de sarayları restore etmek üzere atanan ilk mimar olan Rafael Contreras, daha İranlı görünmesi gerektiğini sanarak öyle görünmesi için Aslanlı Avlu'nun doğu odasını çinilerle süsledi, ona bir de kubbe ekledi. İlgiyle yapılmış restorasyon çalışmaları, sıklıkla bir sonraki kuşak uzmanları tarafından aynı özenle sökülüp atılmıştır. Elbette tamir edilmesi gerekirdi fakat bu çalışmalar esnasında pekçok kaba hatalar da yapılmış olduğundan, binaların ve özellikle tezyînâtın aslına uygunluğu tartışmalıdır. Sonuçta, el-Hamrâ bugünkü görünümünü, Endülüs ustalarından çok çağdaş ustalığa borçludur.³⁷

D. Nasrî Yusûfiye Medresesi (el-Medresetü'n-Nasriyye, Palacio de la Madraza, La Madraza Yusufiyya, 750/1349)³⁸

Bugün yerinde Büyük Kilise ya da Katedral bulunan Gırnata Ulucâmîi'nin hemen bitişiğindedir. Kayseriye deneni kapalıçarşı da medresenin yanındadır. Bundan anlaşılıyor ki, burası Endülüs Gırnata'sının merkeziydi.

I. Yûsuf'un (733-754/1333-1354) 750/1349 yılında bu büyük medreseyi inşa ettirmesine kadar dinî ilimler câmilerde tedrîs olunuyordu. Bu medresede Gırnatalı âlimlerin yanında Mağribliler de öğretim faaliyetlerine katılmışlardır. Eski yapısından sadece mihraplı sağ kanat ayakta kalmıştır. Zaman içinde buradaki pekçok tezyînât ve hat levhalar çalınarak çeşitli müzelerle götürülmüştür. Medresenin yapı kitâbesi Granada Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Kitâbedeki ifade şöyledir:

"Emera bi-binâi hâzihî d-Dâra li'l-'ilm cealehâllâhu istikâmeten ve nûran ve edâme hâ fi ulûmî'd-Dîni alâ'l-eyyâm, Emîrümüslimîn ezallemû'llâhu bi-avnih, el-aliyyü eş-şehîr el-kerîm es-saîd et-tâhir er-refî' el-hümâm es-sultân el-müeyyed Ebu'l-Haccâc Yûsuf İbnü'l-Aliyyi el-kerîm el-kebîr el-hatîr eş-şehîr el-mücâhid el-fâzıl el-âdil el-mukaddesi'l-arzî Emîri'l-müslimîn ve nâsıru'd-Dîn Ebî'l-Velîd İsmâîl b. Ferec b. Nasr, kâfâ'llâhu fi'l-İslâmi sanâ'ahû'z-zâkiye ve tekabbele a'mâlehû'l-cihâdiyye. Ve temme (zâlike) fi şehri Muharrem âme hamsîne ve seb'ietin."³⁹

Türkçesi: "Bu ilim evinin (ki, Allah onu doğru yön ve nûr kılsın, onu dinî ilimlerde uzun yıllar dâim eylesin) yapımını, Müslümanların emîri (Allah onu yardımıyla gölgelendirsin), yüce, meşhur, cömert, mutlu, temiz, seçkin ve heybetli sultan, Allah tarafından

³⁶ İngiliz müzikolog ve hispanist J. B. Trend (Irwin, s. 28)

³⁷ Irwin, s. 19, 34-37, 57, 64-67, 86, 96-110

³⁸ Adresi: Calle Oficios, 14, tel: +34 958 22 34 47

³⁹ İnân, *el-Âsâr*, s. 171-172

desteklenmiş Ebu'l-Haccâc Yûsuf İbnü'l-Alî, cömert, büyük, tehlikeli, meşhur, mücâhid, faziletli, âdil, toprağı mukaddes, Müslümanların emîri ve Dîn'in yardımcısı Ebu'l-Velîd İsmail b. Ferec b. Nasr (Allah onun tertemiz işlerini İslâm'da mükâfat kılsın ve cihadla ilgili amellerini de kabul etsin). Ve bu bina 750 yılının Muharrem ayında (Mart/Nisan 1349) tamam olmuştur."

E. Bâbü'r-Remle (Bibrambla) Meydanı ve el-Kayseriyye (Alcaiceria) Çarşısı

Bugün olduğu gibi İslâmî dönemde de Gırnata'nın en büyük meydanıydı. Her çeşit merasim ve kutlama genellikle burada gerçekleştirilirdi. Meydana çıkan birçok caddenin bugünkü adı Endülüs dönemlerinden kalmadır. Şâriu's-Sakkâtın (Calle del Zacatin), Şâriu Ebû Abdullâh (Calle de Boabdil) ve Şâriu'l-Fünduk (Calle de Alhóndiga) gibi.

Meydanın batı tarafından karşısında yer alan ve medreseye bitişik gibi duran el-Kayseriyye (Alcaiceria), şehrin en seçkin çarşılarından birisidir. İktisadî faaliyetlerin de merkezini teşkil eden şehirde yan yana bir dizi mağaza ve çarşı bulunuyordu. Bunların en meşhuru, tekstil türlerinin, özellikle ipekli dokumaların ve lüks eşyanın pazarlandığı on kapılı bu çarşıydı. XIX. Yüzyıla kadar sağlam kalan bu yapı, 1843 yılında meydana gelen bir yangından büyük zarar görmüş ve ertesi yıl tamir edilmişse de yapılan değişiklikler sebebiyle küçülerek eski ihtişamını kaybetmiştir. Bugün hizmete devam etmektedir.⁴⁰

F. Yeni Han (el-Funduk el-Cedîd, Corral del Carbón, Alhóndiga Guedida)

Büyük kemerli eski bir Endülüs yapısıdır. Kemerini üzerine kûfî hatla İhlâs Sûresi, kemer yanlarına da "el-mülkü'd-dâim el-'izzü'l-kâim" ibaresi birkaç kez nakşedilmiştir. Girişin yan kısmında ise, "yâ sikatî yâ emelî ente'r-racâü ente'l-Veliyyü feyâ li'n-Nebiyi'l-mürsel, ihtem bi-hayri amelî" ibaresi yer yazılıdır. Kapıdan içeride kare şekilli geniş bir içavlu vardır.

Ticarî borsa, emanet deposu ve otel hizmetlerini birarada sunan bu han, Nasrîler'in son döneminde XIV. yüzyılda tüccarlar için inşâ edilmiştir. Yapıldığı zaman adına Yeni Han (el-Funduk el-Cedîd, Alhóndiga Guedida) denmiştir. Sonraları XVIII. yüzyıldan itibaren kömür deposu (Casa del Carbón) olarak kullanılmış ve zaman içinde bu adla anılır olmuştur. Uzun zaman özel şahıslara mülk olmuşken 1950'lerden itibaren el-Hamrá'nın yönetimine dâhil edilmiştir ve halen faal durumdadır.⁴¹

G. Şehir Kapıları ve Sûrlar, Arkeoloji ve Etnoloji Müzesi (Museo Arqueológico de Granada) ve Çayhâneler (Calle Caldeleria Nueva)

İslâmî dönemde Gırnata'nın 20 kapısı mevcuttu. Bugüne bunlardan çok azı ulaşmıştır. el-Beyyâzîn'de bulunan üç tanesini daha önce zikretmiştik. Kapılardan bir kısmı halen sağlam ve iyi durumdadır. En önemlisi, şehrin kuzeybatısında yer alan Bâbü İlbîre'dir (Puerta de Elvira). Kapının bulunduğu yerden aynı adla cadde başlar: Elvira Caddesi (Calle de Elvira). Elvira kapısının yakınında ve doğu tarafında diğer bir kapı, Bâbü'l-Benîde yer alır. Diğer bir kapı da, Bâbü'l-Benîde'nin doğusunda kalan Bâbü Seyyide'dir. Son bir kapı da Bâbü'l-Uneyder'dir (Puerta de Monaita).⁴²

Gırnata Surlarının büyük bölümü bugüne ulaşmıştır. Özellikle de kuzeybatı kesimindekiler yaklaşık 1 km'yi bulmaktadır.

Arkeoloji Müzesi'nde Endülüs devirlerine ait bazı eserler mevcuttur.⁴³

40 İnân, *el-Âsâr*, s. 170

41 İnân, *el-Âsâr*, s. 172-174; Özdemir, "Gırnata", 54; Dickie, "Gırnata", I, 155-156. Adresi: Calle de Mariana Pineda (İki Katolik Kral) caddesinin doğusundadır.

42 İnân, *el-Âsâr*, s. 174-175

43 Müze bilgileri için bkz. directoriomuseos.mcu.es

Sarayları ve diğer âbideleri gezdikten sonra dinlenmek için Müslümanların çayhânelerine uğramadan bu şehirden ayrılmamalıdır. Bunlar, Calle Caldereria Nueva'dadır. Burası Mağribli Müslümanların işlettiği hediyelik ve deri dükkânlarıyla da ünlüdür.

H. Kasru Şennîl (Alcazar Genil)

Muvahhidler'in halîfesi Ebû Ya'kûb Yûsuf'un oğlu emîr es-Seyyid İshâk tarafından 615/1218 yılında yapılmış olan emîr köşkünün kalıntıları üzerine inşâ edilmiş bir köşktür. İlk yapıldığı yıllarda Kasru's-Seyyid adıyla anılırdı. Nasrî emîrleri bu köşkü ziyafetler tertip etmek amacıyla kullanmışlardır.

İspanya'daki Müslüman hükümrânlığının son yıllarında burası, son emîr Ebû Abdullah es-Sağîr'in (Boabdil) annesi Âişe'nin ikâmetine ayrılan bir saraydı. Asıl yapının tek kulesinin geniş-enli saçaklarında kabartma işlemler olan ahşap aynalı harika bir tavanı vardır. Ayrıca bu binanın alanı içinde, Mağribî günlerinden kalma bir tarihe rastlayan bir de şadırvanı bulunmaktadır.

Yapı şehrin dışında, Şennîl Nehrinin (El Río Xenil, Genil, Singilis) sol yakasında kalmaktadır. İçinde Endülüs sanatından özellikle kemer unsurlarını barındırmaktadır. Kemerlerin üzerine "Ve Lâ Gâlibe illallâh" (Allah'tan başka gâlib olan yoktur) ibaresi nakşedilmiştir. Binanın içinde de çeşitli yerlerde şu ibareler yer almaktadır: "Azze li-mevlânâ es-Sultân" (Efendimiz Sultan aziz olsun), "el-hamdü lillâhi alâ ni'meti'l-İslâm" (İslâm nimeti için Allah'a hamdolsun), "min husni kelâmihî ve izzi ikrâmih" (O'nun güzel kelâmından ve ikrâmının şerefinden), "el-melikü'l-âdil el-murâbit" (âdil ve alperen hükümdar).⁴⁴

İ. Suspiro del Moro Tepesi

21 Muharrem 897/25 Kasım 1492 tarihinde imzalanan Gırnata'yı Teslim Antlaşmasından sonra, 25 Rebülevvel 897/2 Ocak 1492 tarihinde Sultan Ebû Abdullah, şehri İspanyollar'a teslim etmek zorunda kaldı. Hıristiyan kaynaklarında yer alan bir rivâyete göre, Ebû Abdullah bu anlaşmadan 1,5 yıl kadar sonra güney çıkışından Gırnata'yı terk ederken, Büşşerât'a (el-Büşşere Alpujarras) giden yol üzerindeki son tepeden geriye dönüp bakarak ağlamaya başlamış, bunu gören annesi de Âişe ona, "Erkekler gibi savunmadığın şehir için şimdi kadınlar gibi ağla" demiştir. Mehmet Âkif Ersoy bunu şöyle nazmetmiştir:

Endülüs tâcı elinden alınan bahtı kara,
Savuşurken, o güzel mülkü verip ağyâra,
Tırmanır bir kayanın sırtına, etrâfa bakar.
Bırakıp çıktığı cennet gibi zümrüt ovalar,
Başlar ağlatmaya bîçâreyi hüngür hüngür!
Karşidan vâlide sultan bunu pek haklı görür,
Der ki: "Çarpışmadın erkek gibi düşmanlarla;
Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla!"⁴⁵

Bu tepe bugün Suspiro del Moro (Mağriblinin iç çekişi) adıyla belirgin bir halde hatta turistik bir nokta olarak tutulmaktadır.

J. Gırnata ile Mâleka (Malaga) Arasında Endülüsvarî Dağköyleri

Granada'nın çevresinden başlayarak güneye Mâleka'ya doğru dağköylerini dolaşmak da eski Endülüs köylerini tasavvur etmek bakımından yararlı olabilir. Çünkü oralarda zaman

44 İnân, *el-Âsâr*, s. 175-178

45 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, nşr. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987, s. 166-167

hâlen mâzînin ritmine göre akmaktadır. Meselâ Granada'nın Riofrío ile Alhama, Mâleka'nın Coin, Alhaurin el Grande ve Alozaina köyleri bunlardan bazılarıdır.⁴⁶

SONUÇ

Bu alan araştırması sırasında görülmüştür ki, bugün Granada'da Müslümanlardan kalan mücerret izler, lisanda ve belli ölçüde insanların karakterinde gözlemlenebilmektedir. Müşahhas izler ise daha çok mimârî alandadır. Ancak, Endülüs devirlerinden kalan mimari eserlerin %95'inden fazlası bugüne ulaşmamıştır. Çünkü bir defa çoğu bakımsızlıktan yıkılmıştır. Yıkılmayıp ayakta kalan eserlerden meselâ câmilerin çoğu ya bilinçli şekilde yıkılmış ya da kiliseye çevrilmiş, yıkılan bazılarının yerine kilise inşâ edilmiş, minareler ise çankulesi yapılmıştır. Saray, köşk ve konak gibi yapılar ise yeni Hıristiyan sahiplerince yenilenmiş, yenileme esnasında Endülüsî unsurlar kısmen ya da tamamen yok kaybolmuştur. Endülüs mahallelerine gelince, bunlar da yeni yapılarla büyüyen şehirlerin içinde nerdeyse kaybolup gitmiş, geriye onlardan dağınık bazı parçalar kalmıştır.

Bilinçli ya da doğal bütün yıkımlara rağmen günümüze ulaşabilen bazı eserler de mevcuttur. Az sayıda büyük saray ya da saray külliyesi, câmi ve minare ile medreseye karşın; çeşitli sûr, kale ve kale kalıntıları ile bunlara bağlı kapı ve hamamlar daha fazladır. Çünkü bunlar sonradan Hıristiyanlarca da kullanılmışlardır. Gerek bu tür eserlerde ve gerekse kilise, manastır veya konak gibi çeşitli yapılarda Endülüs tarzı çeşitli süsleme unsurlarına ve kitâbelere de rastlamak mümkündür.

KAYNAKÇA

- AKKAN, Deniz, "Avrupa'da İslam Sanatı/el-Hamrâ Sarayı", (çevrimiçi) <http://www.gorselsanatlar.org/Avrupa'da-islam-sanati/el-Hamrâ-sarayi/?wap>, 05.06.2011.
- ARSLAN, Emîr Şekîb, el-Hulelü's-Sündüsiyye fî'l-ahbâr ve'l-âsârî'l-Endelüsiyye, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Kâhire 1936.
- BARGEBUHR, Frederick P., "The Alhambra Palace of the Eleventh Century", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 19, No. 3/4 (Temmuz - Aralık 1956), pp. 192-258
- BURCKHADT, Titus, *Moorish Culture in Spain*, McGraw-Hill Book Company, New York 1972
- Büyük Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, <http://tdkterim.gov.tr/bts>
- DICKIE, James (Yakub Zeki), "Endülüs Nasrî Mimarisinde Alan ve Hacim", çev. Lütfi Şeyban - Yavuz Sarı, *Mimar ve Mühendis Dergisi*, S. 50, Eylül-Ekim 2009 (İstanbul), s. 70-72.
- DICKIE, James (Yakub Zeki), "Gırnata: Misâlün mine'l-mediyeneti'l-Arabiyye fî'l-Endelüs", *el-Hadâratü'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fî'l-Endelüs*, ed. Selma el-Hadrâ' el-Ceyyûsî, Merkezu Dirasatî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 1999, I, 151-182.
- DICKIE, James, "The Hispano-Arab Garden: Its Philosophy and Function", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 31, No. 2 (1968), pp. 237-248.
- ERSOY, Mehmet Akif, *Safahat*, nşr. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1987.
- IRWIN, Robert, *Elhamra*, çev. Fatma Uslu, YKY, İstanbul 2007.
- İBNÜ'L-HATÎB, Ebû Abdulâh Zü'l-vizâretein Lisânüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Saîd el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *el-İhâta fî ahbâri (târîhi) Gırnâta*, thk. M. Abdullah İnân, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1973.

- İBNÜ'L-HATÎB, Ebû Abdülâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdullâh b. Saîd el-Endelüsî (713-776/1313-1374), *el-Lemhatü'l-Bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye*, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1980.
- İNÂN, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1988.
- İNÂN, Muhammed Abdullah, *el-Âsâru'l-Endelüsiyyeti'l-bâkiye fi İsbanya ve'l-Burtugal*, Kâhire 1997.
- LEA, Henri Charles, *A History of the Inquisition in Spain; el-Arab ve'l-Müslimûn fi'l-Endelüs ba'de sukâti Gırnata*, çev. H. Saîd el-Kermî, Beyrut 1988.
- LEE, A. J., "Islamic Star Patterns", *Muqarnas*, Vol. 4 (1987), pp. 182-197.
- MAKKARÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilemsânî (ö. 1041/1631), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikri vezîrihâ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb*, thk. Yûsuf M. el-Bukâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.
- NASRULLAH, Sa'dûn, *Târîhu'l-Arabi's-siyâsi fi'l-Endelüs*, Beyrut 1998.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "el-Hamrâ Sarayı", *DİA*, XI, 29-31.
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Gırnata", *DİA*, XIV, 51-57.
- ÖZÜNLÜ, İlker, *Endülüis / Kent – Anlatı*, İş Bankası, İstanbul 2005.
- RUGGLES, D. Fairchild, "The Eye of Sovereignty: Poetry and Vision in the Alhambra's Lindaraja Mirador", *Gesta*, Vol. 36, No. 2, Visual Culture of Medieval Iberia (1997), pp. 180-189.
- YETKİN, Suut Kemal, *İslâm Mimârîsi*, Ankara 1959.
- ŞEYBAN, Lütfi, "İspanya Alan Araştırması", Eylül-Ekim 2011.
- TURANİ, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- ZAIMECHE, Salah, "Granada The Last Refuge of Muslims in Spain", Çevrimiçi (<http://www.muslimheritage.com/uploads/Granada.pdf>), FSTC Limied, Aralık 2004
- KAZICI, Ziya, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 2010.